

SCHIZOFRENIE ESTETICKY VNÍMAVÉHO KRAJINNÉHO EKOLOGA

Jan Lacina

Ústav geoniky AV ČR, pob. Brno a Ústav lesnické botaniky, dendrologie a geobiocenologie
LDF MZLU v Brně

Abstrakt

Způsob vnímání a hodnocení krajiny (jejího rázu) je určován nejen realitou krajiny, ale i subjektem jednotlivého pozorovatele. Je zřejmé, že prožitek z určité krajiny se zvyšuje poučením, a to nejen přírodovědným a historickým. Osobu vnímatele mohou velmi významně ovlivnit i umělecká ztvárnění a odezvy krajiny, zejména výtvarná a literární. Poučený člověk má z krajiny sice hlubší prožitek, ten však může být i velice nelibý. Dochází k rozpolcenosti téhož jedince, který z hlediska ekologického chce krajinu měnit, z hlediska krajinného rázu tutéž naopak zachovat. Objektivní posouzení estetických kvalit krajiny v pravém smyslu slova je jen sotva možné. Objektivněji snad lze hodnotit atraktivitu krajinného rázu. I to je však problematické, mimo jiné i proto, že nedokážeme nadgeneračně posoudit libost či nelibost rozmanitých antropogenních prvků v krajině. Pozitivní vztah ke krajině určitého rázu navíc předurčuje tzv. krajina rodná, kterou podvědomě poměrujeme ty ostatní.

Úvod

V řadě učených referátů snad neuškodí, když nastíním něco odlehčených vět. Název mého příspěvku, který byl uveden v programu konference, je ovšem poněkud namyšlený a nepřesný. Spíše se jedná jen o pár poznámek senzitivního až sentimentálního a částečně ekologicky poučeného milovníka umění ke vnímání a hodnocení krajiny. Takto konstituovaný jedinec pak skutečně může být při toulkách krajinou rozpolcen.

Východiska vnímání

Většina autorů, zabývajících se percepcí krajiny a hodnocením jejího rázu, jejich estetických kvalit, se shoduje na tom, že krajinu vnímáme nejen jako určitou realitu, tedy objektivně, ale současně – neateisticky řečeno – i prizmatem své duše, tedy subjektivně. Zajisté přitom záleží na tom, jak je vnímatel vnitřně formován, jak moc a čím je poučen, kým a jak byl k toulkám a vnímání krajiny vyzván. Tím vším je podmíněna percepce a prožitek krajiny určitým jedincem. Již Jean Jacques Rousseau v polovině 18. století, který sice chodil za svými „dumami samotářského chodce“ s botanickým klíčem a radoval se z konkrétních rostlin, hovoří o svém prožitku krajiny jako o „*tklivém dojmu, kterým na mne působil souhrn toho všeho*“.

V neposlední řadě je náš pocit z určité krajiny – může být libý, méně libý, lhostejný nebo dokonce odpudivý – určený též charakterem krajiny rodné, nebo té, kterou jsme si na rodnou pasovali. Tuto skutečnost výstižně vyjádřil básník František Halas, když r. 1940 v rozhlasové anketě na téma „Proč mám rád venkov“ řekl: „*Čára obzorů, uviděná dítětem poprvé, stává se navždy obrysem celého jeho života... Je to tak samozřejmé jako láska k matce*“. V podstatě totožný názor na rozhodující význam dětské „čáry obzorů“ pro celoživotní vnímání krajiny vyslovil i T.G.Masaryk (viz „Hovory s TGM“ Karla Čapka): „*V přírodě na sobě pozoruji, jak ty první dojmy z dětství jsou rozhodující pro celý život. Narodil jsem se v rovině; podnes nemám hory a les rád, tísní mě jaksí; zato roviny, moře a stepi, a když už kopce, tož být nahoře a vidět do dálky!*“

Když ne dříve, tak určitě alespoň souběžně a rovnocenně s poučením odborným, byla pro mne vyzváním k pohroužení do krajiny díla umělecká, zejména slovesná a výtvarná. Bohdan Lacina (1912 – 1971) mne jedním ze svých dřevorytů z cyklu „Vysočina“ naučil dívat na krajinu přes vertikály vysokých bylin a stébel trav. V obrazech Antonína Slavička, zvláště

v těch z Kameniček, jsem pochopil, že nebe s oblaky se prolíná s vodami, stromy, loukami i lidmi. Určujícím je pro mne dodnes vyznání ruského spisovatele M.M.Prišvina: „*Touha po přírodě s tuláčkou vášní se rodí ve městě, ve stísnění lidmi. Z města vede do samoty, ze samoty k lidem.*“ A jednou z výzev nejnaléhavějších je pro mne stále báseň Arthura Rimbauda „Vzrušení“, která v přebásnění Vítězslava Nezvala zní:

*Za modrých večerů si vyjdu po pěšině,
lechtán obilím, se brouzdat svěží travou;
a zasněn ucítím, jak vítr na mýtině
mi bude kroužiti nad rozcuchanou hlavou!
Ni slova neřeknu a nepomyslím na nic.
Však budu míti duši lásce otevřenou;
jak cikán půjdu dlouho, dlouho podél hranic,
v nesmírné Přírodě – šťasten s ní jako s ženou.*

Jaké to fascinující vyznání a výzva k oblažujícím toulkám krajinou! Toto blažené a řekl bych i bezstarostné vnímání krajiny a přírody může být umocněno, na druhé straně však i zkaleno určitými profesními znalostmi – třeba ekologickými a geobiocenologickými.

Hoře z rozumu

Vzpomínám si, jak jsme před více než 40 lety ve společenství Mladých přátel výtvarného umění při brněnském Domě umění rozebírali známou rytinu Albrechta Dürera „Melancholie“. Ústřední postava „melancholického anděla“ je na ní obklopena rozmanitými artefakty – od velkého krystalu a přesýpacích hodin až po truhlářské náčiní. My jsme se tehdy přeli o to, zda znalost významu těchto objektů, jejich symboliky přispívá k hlubšímu prožitku uměleckého díla. Většina z nás se tehdy shodla na tom, že ano.

Domnívám se, že obdobně je to i s krajinou. Čím víc o ní víme, tedy o jejím reliéfu, geologickém podloží, rostlinách, živočiších, společenstvech, také o její historii, tím máme z vnímané krajiny hlubší prožitek. Ten však zdaleka nemusí být pouze libý, někdy právě naopak.

Patřím k těm lidem, kteří mají zálibu ve vstupování do reality klasických krajinomaleb. Jedním z takových míst je ve Žďárských vrších vyhlídka ze silnice mezi Sněžným a Milovy. Právě odtud maloval až do konce 50. let minulého století svá tání, jara i léta na Blatinách jeden z našich posledních realistických krajinářů Josef Jambor (1887 – 1964). Dodnes se zde zastavuje řada turistů, aby obdivovala typickou krajinu Vysočiny. Tedy malebnou mozaiku roztroušených horských chalup, starých klenů a jasanů, smrkových lesů a lesíků, polí a hlavně luk. Na první pohled se tu nic nezměnilo, současná krajina odpovídá svému zobrazení před více než půl stoletím. Dokonce i její typické mikrostruktury – kamenice s jeřáby – jí zůstaly. To je ovšem jen povrchní **pohled zdálky**, který umožňuje i dnes mít z této krajiny libý pocit. Při **pohledu zblízka** zjistíme, že jí dnes téměř chybí její někdejší květnatost. Louky jsou vysušeny, zmizely z nich nejen vzácné druhy jako tolije, rozchodník huňatý, mnohde rosnatka okrouhlostá, vachta trojlistá či prstnatec májový, ale i obyčejné blatouchy. Ani ty kamenice již nejsou tím, co bývaly – místo někdejšího vřesu a hvozdíku kropenatého tam rostou kopřivy a jiné ruderaly. Vysušené louky zde v máji celistvě zezlátnou pampeliškami a fotografové nadšeně cvakají svými přístroji. Objektivně vzato jsou pampeliškové louky krásné a i mně se líbí. Nemohu z nich však mít libý pocit, když vím, že indikují přehnojené prostředí, ze kterého byly vypuzeny mnohé jiné druhy. Tento poučený pohled, tedy pohled zblízka, pak vede k rozčarování až rozpolcenosti, protože mám tuto krajinu svých prázdnin dodnes hluboce rád. Právě tady – nikoliv na rodném Tišnovsku – jakobych spatřil poprvé svou čáru obzorů. Právě tady, v krajině smrkových lesů a četných pramenišť se formoval můj estetický pocit a já touto krajinou celý život měřím všechny ostatní. Snad i proto mám raději a více mě přitahují

střídmé krajiny boreální než druhově i krajinářsky podstatně pestřejší krajiny jižní. Přitom ovšem vím, že v krajině Žďárských vrchů, tedy v 5. vegetačním stupni, nemá smrk v takovém množství co dělat. A z hlediska své profese všemožně prosazuji návrat k původním jedlobukovým lesům. Tím ovšem ze své krajiny vyháním vůni pryskyřice, která mi tu kdysi učarovala, měním její krajinný ráz, který mě formoval. Jak bych byl sám proti sobě.

Rozpaky ze staromilství

Nesporným problémem při vnímání a posuzování krajiny je vztah k rozmanitým artefaktům a k silně antropogenně změněným částem krajiny vůbec. Problém jakéhosi staromilství. K výrazným artefaktům krajiny mého dětství patřily dřevěné triangulační věže, které trčely málem z každého kopce a já právě z nich objevoval širý svět. Připadaly mi a dodnes připadají krásné, stýská se mi po nich, kdežto nové kovové telekomunikační věže nesnáším. Obdobně mi v dnešní krajině chybí dřevěné telegrafní sloupy a dráty, které lemovaly málem každou silnici a železnici a výrazně tak dotvářely ráz krajiny. Zpětně mně připadá, že dokonce přispívaly k její malebnosti. Naopak dnešní stožáry VVN – alespoň z mého pohledu – krajinu hyzdí. Ale: což nepovažovali naši předkové za rušivý element zmíněné dřevěné artefakty? A nebudou naši potomci horovat pro zachování těch kovových, protože je budou brát jako tradiční součást krajiny? Vztah různých generací k těmže objektům může být zcela odlišný. Připadá mi, že některé antropogenní prvky začínáme brát za nepostradatelnou součást krajiny až v momentě, kdy mizejí.

A rozmanitý vztah k těmž krajiněmu prvku pramení i z různé míry poučení. Poloholé vápencové stráně Květnice u Tišnova byly koncem 19.století zalesněny monokulturou zde nepůvodní borovice černé. Za více než století se temně zelené porosty dostaly do povědomí většiny zdejších obyvatel natolik, že je považuje za nepostradatelnou kulisu města a běduje, když v současnosti chřadnou a jsou těženy. I když i já za desítky let vnímání beru borovici černou jako tradiční prvek naší proslulé hory, mám – coby poučený geobiocenolog – z jejího chřadnutí dokonce radost. Těším se totiž, že se sem podaří řízenou sukcesí vrátit původní dřínové doubravy, které ovšem nezasvěcení považují za zbytečné a po většinu roku nehezké křoví.

Kráska z hrůzy?

Většina lidí si libuje v harmonické kulturní krajině, protože v souladné mozaice lesů, polí, luk, sadů, vesnic a samot, případně i chmelnic a vinic, rybníků a břehových porostů se cítí jistě a bezpečně. Alespoň někteří z nás považujeme za nezbytné, aby v té „ukázněné“ krajině byl i kousek divočiny, místo, kde se příroda vyvíjí po svém. Ovšem jen v omezeném teritoriu, do kterého jsme ji milostivě vykázali. V naší kultivované krajině jsme odvykli možnosti, že v plynulém a antropogenně směřovaném vývoji mohou nastat prudké změny díky katastrofickým činitelům. Jakoby se nás už netýkala základní krajinnoekologická poučka, že přírodní disturbance hrají ve vývoji krajinných struktur přinejmenším stejnou roli, jako jevy a děje plynulé a tradiční. Katastrofální povodně v letech 1997 a 2002 nás přesvědčily o opaku. Divokost přírody se projevila – alespoň dočasně – na obrovských plochách. Souběžně ničila i vytvářela.

Vědom si tragických následků povodní, připadá mi až jako rouhání, když tvrdím, že díky nim se staly některé řeky a jejich nivy opět krásnými. Třeba taková podbeskydská Bečva, kdysi vodohospodářskými inženýry zkrocená a spolu s poříční krajinou zjednodušená až k neřádění. Přívaly vod zbavily řeku (jejíž název je ostatně odvozován od bečení či ječení divokých vod) otežl upravených a zpevněných břehů. V mnoha úsecích se stala opět krásnou šterkonosnou řekou, jakými dosud jsou (a nikdy nepřestaly být) Boržava, Rika či Terebla na Podkarpatské Rusi. V širokém povodňovém korytě se vyvinula pestrá mozaika biotopů. Na zvolna zarůstající šterkové lavice se vrátili hnízdit kulíci říční, břehové nátrže osídlili ledňáčci a

v koloniích břehule. Peřejnaté úseky toku střídají klidné hluboké tůně s hejny ryb. Je estetickým zážitkem zde v létě sledovat plavení jezdeckých koní a koupání skupin dětí, mužů i žen. Scenerie ne nepodobné těm, jaké maloval u jihofrancouzské řeky Arc Paul Cézanne. Většina z nás jistě zná často reprodukováný obraz Františka Kavána (1866-1941), zachycující poklidné panoráma Železných hor. Obraz klasické české krajiny, z níž přímo dýchá jistota, bezpečí a vtahující útulnost. Podíváme-li se pozorně na popředí obrazu s nivou říčky, s překvapením zjistíme, že zde malíř r. 1895 zachytil povodňové koryto, zřejmě vzniklé při velkých povodních o pět let dříve. Není to snad názorný příklad skutečnosti, že i přírodní katastrofy se podílejí na vzniku krásné a přitažlivé krajiny?

Krásy z ošklivosti?

Opakem krásy, kterou v krajině hledáme, je ošklivost. Za ošklivé krajiny jsem vždycky považoval ty, které jsou devastovány intenzivní lidskou činností. Nemohl jsem pochopit kamarády a známé z Mostecká či Ostravska, že se jim krajiny jejich domova dokonce líbí. Pro mne to byly – v duchu výraziva Jaromíra Tomečka – krajiny zmaru. Lze si i ve zmaru libovat? Abych se vůbec smířil s hornickou krajinou Ostravska, které se též musím profesně věnovat, vzal jsem si na pomoc obrazy hald Jana Zrzavého i jeho slovní vyznání z roku 1939: „*V době, kdy jsem maloval svoje nejlepší obrazy z I le de Sein, přišel jsem do Moravské Ostravy. Nebyl jsem necitelným k atmosféře a poezii tohoto průmyslového a zakouřeného důlního města, ale malířského zjevení dostalo se mi až za městem. Strouhy černé důlní vody, haldy, strusky na březích Ostravice, změtené spousty opuštěných hmot, bující býlí a traviny, vše žilo svým vlastním fantastickým životem tvarů a barev, svět zvláštní divoké mimozákonné krásy...*“

I já jsem v průběhu let této krajině odvalů a zavodněných poklesů už přivykl, její specifický krajinný ráz s pozadím monumentální kulisy Beskyd mne zaujal. Nejen to. Když tak sedím na temné haldovině v záplavě růžově kvetoucí vrbky rozmarýnolisté a kořenně vonícího merlíku hroznového (mimoходом, oba druhy jsou zařazeny do červeného seznamu flóry ČR), musím si přiznat – sám sobě se divím! – že se mi i tato krajina vlastně líbí.

Pár rádooby exaktních vzorců na závěr

Je zřejmé, že posuzování krajinného rázu či estetických kvalit krajiny, jak se také často říká, je záležitostí velmi problematickou. Někdy mi to připadá stejně pošetilé, jako když chtěl básník František Halas kdesi na Kunštátsku „*chytit krásu za pačesy a přinutit ji prosit*“. Jemu se to ovšem básnickými prostředky plně podařilo. My krajinozpytci však stojíme před úkolem, jak tu krásu diferencovat exaktněji. Domnívám se, že než o estetických hodnotách krajiny je lépe hovořit o **atraktivitě krajinného rázu**. Atraktivita se dá přece jen posoudit objektivněji, a to jednoduchou „bodovací“ metodou, oceňující zastoupení a rozložení hlavních krajinoformálních složek – reliéf, vodní útvary a vegetační kryt. Obdobnou metodou, zvýhodňující pestřejší krajinu, již pracovali mnozí autoři u nás i v zahraničí. Odpovídá to konvenčnímu vnímání Středoevropa, který dává přednost – navzdory pocitům T.G.Masaryka a J.Löwa - dynamické kopcovité krajině s mozaikou vegetačních formací před jednotvárnou plochou nížinou s kulturní stepí.

Místo užívaného hodnocení v rámci čtvercové sítě považuji za vhodnější hodnotit typy současné krajiny, vymezené jako průmět určitých krajinných struktur s důrazem na vegetační kryt.

V rámci **reliéfu** jsou hodnoceny 4 ukazatele – celkový typ reliéfu (TR), výskyt specifických přírodních forem reliéfu (PFR), výskyt specifických forem antropogenního reliéfu (AFR) a antropogenní narušení reliéfu (ANR). Jednotlivým typům reliéfu jsou přisuzovány následující hodnoty: rozlehlé sníženiny 1, užší sníženiny 2, ploché pahorkatiny a vrchoviny 3, členité pahorkatiny a vrchoviny 4, hornatiny 5. Specifickým atraktivním formám přírodního reliéfu

(např. skalní útvary) jsou podle četnosti a výraznosti přisuzovány hodnoty 1 až 3, obdobně i specifickým atraktivním formám antropogenního reliéfu (např. meze s kamenicemi). Narušení reliéfu (např. aktivní lomy) je přisuzována záporná hodnota -1 až -3. Celkovou hodnotu atraktivity reliéfu pak získáme podle vzorce:

$$AR = TR + PFR + AFR - ANR$$

U **vodních útvarů** je hodnoceno 5 ukazatelů – celkové zastoupení vodních útvarů (ZV), charakter toku a břehů (TB), výskyt specifických přírodních forem toku (PFT), výskyt specifických (atraktivních) antropogenních forem toku (AFT) a čistota vody, která je vyjádřena koeficientem (K_{CV}). Celková hodnota atraktivity vody je pak počítána podle vzorce:

$$AV_0 = (ZV + TB + PFT + AFT) \cdot K_{CV}$$

Dominantnímu zastoupení vodních útvarů je přisuzována hodnota 5, subdominantnímu 3 a podružnému 1. Charakter toku a břehů je hodnocen následovně: bystřínný tok v přirozených březích 5, klidný tok v přirozených březích 4, střídání bystřínných a klidných částí toku v přirozených a přírodě blízkých březích 4, napřímený tok v přírodě blízkých březích 3, bystřínný tok v umělých (zpevněných) březích 2, klidný tok v umělých (zpevněných) březích 1. Výskytu specifických přírodních forem toku (meandry, říční ostrovy, vodopády) obdobně jako atraktivním antropogenním formám toku (splavy) je podle jejich atraktivity přisuzována hodnota 1 až 3. Čistota vody je hodnocena koeficienty: voda čistá 1,5, voda mírně znečištěná 1, voda silně znečištěná 0,5, voda velmi silně znečištěná 0,3.

Podstatně detailnějším hodnocení, než bývá ve většině obdobných metodik zvykem např. (Kocourková 1974, Král 1980), je podrobena **vegetační složka krajiny**. V první řadě jsou hodnoceny jednotlivé významně zastoupené typy aktuální vegetace, přičemž jednoetážovým je přisuzována hodnota 1, dvou a více etážovým hodnota 2. Součtem těchto hodnot je vypočtena hodnota struktury vegetace (H_{SV}). Významnou vlastností vegetace z hlediska estetické atraktivity je její tvarová a barevná proměnlivost během roku. Hodnota proměnlivosti vegetace (H_{PV}) je hodnocena takto: nevýrazně proměnlivá vegetace 1, proměnlivá 2, výrazně proměnlivá 3 a velmi výrazně proměnlivá 5. Neméně významnou vlastností vegetačních formací z hlediska atraktivity je jejich rozložení v krajině. Tento ukazatel, používaný jako koeficient (K_{RV}), je hodnocen následovně: převaha souvislých bloků vegetačních formací 1, velkoplošná mozaika 1,5 a maloplošná mozaika 2. Celkovou hodnotu atraktivity vegetace pak získáme podle vzorce:

$$AV = (H_{SV} + H_{PV}) \cdot K_{RV}$$

Celková hodnota atraktivity krajiny je pak počítána podle vzorce:

$$AK = AR + AV_0 + AV$$

Podle získaných hodnot jsou typy současné krajiny diferencovány do 5 kategorií s atraktivitou: I. velmi nízkou (do 10), II. nízkou (11 – 20), III. průměrnou (21 – 30), IV. vysokou (31 – 50) a V. velmi vysokou (51 a více).

Pozorný čtenář jistě pochopil, že metodický postup hodnocení atraktivity krajinného rázu je stanoven tak, aby se do nejvyšší kategorie objektivně dostalo i moje rodné Tišnovsko. Přitom nemohu zamlčet, že když jsem jel vlakem přes jižní Ukrajinu s vlnícím se kavylem, krajinou, která by dostala jen pramálo bodů, bezděky jsem se ztotožnil s pocitem Gogolova Tarase Bulby: „*Ech, vy stepi, jak jste krásné!*“

Poděkování

Článek byl napsán díky podpoře výzkumného záměru AVOZ 30860518 „Fyzikální a environmentální projevy v litosféře introdukované antropogenní činností; podprojekt Životní prostředí a krajina v urbánních a rurálních regionech pod vlivem evropských integračních procesů.